

VERMES GÁBOR

Tisza István világnézete

Tisza István a 19. század embere volt a századfordulón. Ez volt a forrása erejének és tragédiájának egyaránt. Az elsőnek azért, mert Tisza mélyen osztotta az elmúlóban lévő század alapvető hitét az emberi haladásban; a másodiknak pedig azért, mert a századforduló változó körülményei aláásták azokat az alapvető feltételeket, amelyek haladásképpével összeforrtak. Tisza István világnézete a magyar talajban gyökerezett, de ezt a világnézetet jobban megismerhetjük, ha belehelyezzük Európa korabeli szellemi életének a keretébe.

1890-ben Ernest Renan újra kiadta *A tudomány jövője* címmel korábban írt könyvét,¹ melyben szenvedélyes hitet tett az ész hatalma és a haladás mellett. „A tudomány vallás” – írta Renan. Sokak szemében ez a fajta hit a századfordulóra összeomlott. A századvég az ő számukra nem annyira az ideálok beteljesülését, mint inkább csalódást hozott, mert a tudományos pozitívista világnézet – a maga pedantériájával és mechanisztikus gondolatvilágával – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ugyanezt mondhatjuk a gazdasági haladás és a belőle fakadó meggazdagodás ellentétes irányú társadalmi következményeiről, vagy a több országban is uralkodó liberális politikáról. Az utóbbit sekélyessége és korrupt volta, különösen Franciaországban és Olaszországban, egyre visszataszítóbbá tette kritikusai szemében. Bizonyára sokan voltak olyanok is, akiket a gyors változások, a városiasodás zaklatott életvitele, és ezzel együtt a régi világ kényelmes tempójának, megrögzött szokásainak és biztonságának a fokozatos eltűnése tett egyre inkább zavarttá, és keltett bennük nosztalgiát az idealizált múlt iránt.

A szociáldemokrata pártokhoz csatlakozás ellenszekerént szolgálhatott mindezek ellen, hiszen ők a marxista világnézet keretén belül, egy jobb szocialista jövő felvázolásával a réginél talán biztatóbb és kétségkívül szilárdabb biztonságérzetet szereztek maguknak. De szocialistának lenni a századfordulón olyasfajta elkötelezettséget jelentett, amely a korszak uralkodó eszményeinek, a liberalizmusnak és a nacionalizmusnak a kritikáját vonta maga után – nem beszélve a hozzájuk csatlakozó értelmiségiek vagy egyes polgárok társadalmi peremre szorulásáról.

A másik véglelet azok a filozófusok, történészek, írók és költők képviselték, akik a szemükben már elavult hamis objektivitás romjain felújították, illetve létrehozták az egyéni szubjektív belátásnak, az ösztönöknek és érzeteknek a szubtilis világát. Mindez azonban nem volt teljesen új, hiszen a 19. század eleji romantikához, továbbá Nietzsche-hez nyúltak vissza a gyökerei; ahhoz a gondolkodóhoz, aki már az 1870-es és az 1880-as években meghirdette az alkotó és hősi egyéniség felszabadítását az általa nyárs-

1 *Ernest Renan: L'Avenir de la Science, Pensées de 1848.* Paris, 1890.

polgárinak tartott, elkorcsosodott szellemiség béklyói alól. De amíg a romantika az emberi érzelmek egész skáláját felölelte, addig erre a század végi mentalitásra, gyakran a borúlátás és az életuntság volt a jellemző, mintha az emberi szellem elfáradt volna e mozgalmas század végére érve.

Amikor a fiatal, még csak 23 éves Francois Mauriac 1908-ban Bordeauxból Párizsba érkezett, a következő megjegyzést tette: „Fáradtság, kimerültség... a betegségem egyetlen neve az unalom.”² Ezt a századforduló művészi hangulatát átítató világuzságot senki nem ostorozta kegyetlenebbül, mint a budapesti születésű Max Nordau, akinek 1892-ben *Entartung* címmel Berlinben megjelent könyve nagy sikert aratott. Nordau, Cesare Lombroso kriminológiai írásaiból merítve állította, hogy nemcsak bűnözők viselik magukon az elkorcsosodás bélyegét, de egyes írók, költők és festők szintűgy, olyanok, akiknek misztikus vagy hisztérikus alkotásai a kulturális mélypontot jelentik a Nordau által oly nagyra becsült klasszikusokhoz, különösen Goethehez képest.

Nordau kétségkívíl elvetette a sulykot durva biológiai determinizmusával. Ugyanakkor konzervatív értelmiségiek nyomós érveket hoztak fel az egész iparosodó, demokratizálódó, nagyvárosias, modern világgal szemben. Julien Benda híres könyvében, *Az írástudók árulásában* a következőket írta: „Úgy 1890 körül, értelmiségiek, különösen Franciaországban és Olaszországban rájöttek arra, hogy a tekintély, a fegyelem, a tradíció, a megvetés a szabadság szelleme iránt, és a háborús erények feldicsóítése, mindezek az eszmények, népszerűbbé váltak egyes emberek szemében, mint a liberalizmus és emberiesség érzélgósségei.”³ Charles Maurras 1899-ben kiáltványt írt a királpárti francia írók nevében, melyben kifejezte a royalista diktatúra felállítása iránti reményét, amely megteremtené végre a francia talajban, vérben és az ország gazdag hagyományában gyökerező dinasztikus uralmat. Olaszországban Gaetano Mosca és Vilfredo Pareto támasztottak komoly kétségeket a képviseleti rendszer életképesége iránt; a költő, Gabriele D’Annunzio pedig, Nietzsche nyomán, olyan vezetők után sóvárgott, akik szellemi többségük tudatában tartanak hatalmuk alatt az őket vakon követő, szolgálalkú és a szabadságot semmire sem tartó tömegembereket.

Természetesen hosszan lehetne még sorolni azoknak a költőknek, íróknak és filozófusoknak a nevéit, akiknek antennái érzékenyen reagáltak a századforduló válságára. A liberalizmusban, a 19. század uralkodó eszményében való csalódásukat, Fritz Stern, német–amerikai történész a kulturális kétségbeesés politikája kifejezéssel jellemezte.⁴ Egy másik, szintén német–amerikai történész, Felix Gilbert, a korszakról szóló könyve egyik fejezetét „A politikai konszenzus csökkenése” címmel látta el. Ebben mindazokat a tényezőket felsorolta Gilbert, amelyek a századfordulón aláásták a nemrég még diadalmasan optimista liberalizmust. Listája így fest: a szocialista pártok rohamos növekedése, az emberi méltóságot és a liberalizmusban rejlő jogi egyenlőséget sértő imperializmus, és a vele szervesen összefüggő rasszista és szociáldarwinista gondolkodásmód.⁵

Mindezt kár lenne tagadni, noha a válságjelenségek sokszor és többnyire akaratlannul is felnagyítva jelennek meg a történész ábrázolásában, mivel utólag már tudjuk, mi a végeredmény; így például tudjuk, hogy hová vezetett a nagyhatalmi imperializmus és a

2 *Eugen Weber*: France. Fin de Siécle. Cambridge, 1986. 16.

3 *Julien Benda*: The Betrayal of the Intellectuals. Boston, 1955. 135.

4 *Fritz Stern*: The Politics of Cultural Despair. A Study in the Rise of German Ideology. New York, 1965.

5 *Felix Gilbert*: The End of the European Era, 1890 to the Present. New York, 1970.

rasszista, szociáldarwinista gondolkodásmód. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a századforduló közvéleményének többsége a nacionalizmus természetes fokozódásaként ünnepelte az imperializmust és tette ezáltal magáévá, még ha sokszor tudat alatt is, a szociáldarwinista gondolkodást, a gyengék jogos letiprását az erősebbek által. Mégis, mindez még nem borította fel teljes egészében a 19. századból örökölt liberális világrendet, legfeljebb csak módosította; ezért is mondom, hogy a válságjelenségek jelentőségét a történészek olykor eltúlozzák. Európa legtöbb országában az emberek szavaztak a választásokon, tehát szabadon nyilvánították a véleményüket, olvasták a szabad sajtót, és gondosan ügyeltek alkotmányos jogaik megőrzésére. Ez az 1914 előtti „békebeli béke” tele volt ugyan ellentmondásokkal, de mindazok, akik általában hasznot húztak a társadalomból, elsiklottak felettük saját nyugodt életvitelük miatt.

Ugyanígy módon az emberek többsége semmiféle tudomást sem vett a századforduló zaklatott, nyugtalan és csalódásokkal teli művészi, irodalmi és filozófiai mozgalmairól, vagy pedig nem vette nagyon komolyan azokat; az 1900-as esztendő eljövetelekor pedig büszkén ünnepelte az elmúlt század rendkívüli teljesítményeit és bizakodással nézett a 20. század elé. Alfred Russell Wallace 1899-ben kiadott könyvében, *A csodálatos században*, a szerző nemcsak a teljesítményeket, de az egyes hiányosságokat is felsorolta, például a fejlődésből kimaradtak szegénységét, mégis: a mű végkicsengése optimista volt. „Folyunk az áradattal” – írta.⁶ Egy az angol *Daily Chronicle* 1900. december 31-iki számában megjelent cikk a 19. századot a történelem legnagyobbikának nevezte, majd pedig a szerző kifejezte azt a hitét, hogy minden, ami ebben a században jó volt, a jelen században is folytatódni fog, hogy végül minden rosszat kiküszöböljön.⁷ H. G. Wells 1901-ben írt cikkeiben megjósolta, hogy a 20. század – egy világkormány vezetésével – valóra váltja a világbékét, hogy az általános jólétet és a nyomor, valamint a betegségek eltűnését hozza magával.⁸ Legfrappansabban talán mégis egy angol történész, James Laver fogalmazta meg a századforduló átlagemberének a gondolkodását. „Bizonyára – írta – egy ilyen csodálatosan elrendezett világ örökké kell hogy tartson.”⁹

Így érezhetett sok magyar is az 1896-os millenniumi ünneplés alkalmával. Cinikusan azt mondhatnánk, hogy az óriási felhajtás, a pompa és az ünneplés túltengése mind az akkori kormány mesterségesen szított propagandájának volt csupán a megnyilvánulása. S ez részben igaz is. De jól tudjuk, hogy ami a dolog lényegét illeti, az utca embere (és nemcsak a budapesti utcáé) valóban őszintén átéltte ennek az ünnepségnek a jelentőségét, őszintén ünnepelte tehát az ország fennállásának ezeréves évfordulóját. Remélem, nem hat majd szerénytelenségnek, ha ezúttal a saját könyvemből idézek (Deák Ágnes fordításában): „A közvélemény eufóriája és a nemzeti öndicséret eksztázisa sem tudta elrejteni a vidéki kunyhók és városi nyomortelepek szegényeinek millióit, akik közül sokan az országukban rájuk váró állandó nyomor helyett inkább az Újvilág bizonytalanságát választották. Mégis volt ok az ünneplésre. Magyarország számos területen ért el jelentős előrehaladást, kezdve az oktatástól, Budapest metropolisszá fejlődésétől az ipari fejlődésig, fejlett mezőgazdasági technikák alkalmazásáig.”¹⁰ Minden belső probléma ellenére a

6 Alfred Russell Wallace: *The Wonderful Century*. New York, 1899. 381.

7 *The Mind of the Century*. Reprint from the *Daily Chronicle*. London, 1901.

8 Hillel Schwartz: *Century's End. A Cultural History of the Fin de Siècle from the 1890's through the 1990's*. New York, 1990. 183.

9 James Laver: *The Age of Optimism. Manners and Morals 1848–1914*. London, 1966. 254.

10 Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp. 1994. (Századvég biográfiák) 92.

dualista Magyarország, ha nem is zárkózott fel maradéktalanul a fejlett nyugat-európai országokhoz, de feltétlenül megközelítette azok gazdasági és kulturális nívóját.

Hadd hozzak két példát ennek a milleniumi ünnepi szellemnek a dokumentálására: az egyik költői, a másik prózai vonatkozású. A költő Szabolcska Mihály, akit Karinthy Frigyes később kigúnyolt ugyan, de aki a maga korában népszerű és nagyra becsült alkotó volt, így írt 1895-ben: „Erősödünk, szaporodunk, / Napról napra többen vagyunk; / Mire ez az ezer évünk / Elhalad: / Tízmillió magyar ember / Köszönti a másikat! [...] Magyarország történetje / Fényes csodák tündérekertje.” A prózai példa a korszak nagyra becsült irodalomtörténésének, Beöthy Zsoltnak a tollából ered: a jól ismert kép ez a volgai lovasról, arról az ősmagyarról, aki vitézségével, nyíltságával, áldozatkészségével, a nemzetéhez való hűségével és szabadságszeretetével a magyarság legnemesebb kollektív tulajdonságait testesíti meg.¹¹

A történelmi múlt szónoki túlzásai könnyen válhatnak gúny céltáblájává a már józan utókor szemében. De ez az olcsó fogás csak arra jó, hogy kikerüljünk a fenti példákban kifejezésre jutó érzelmek valódi történelmi jelentőségének az értelmezését. A magyar századforduló lényegében elkerülte a másutt oly gyakori életuntságot, csalódottságot, valamint a szabadságelvet elutasító tekintélyelvű alternatíva hangoztatását; ha pedig akadt is ilyen, sikertelenségre volt kárhóztatva. Amikor az autoriter báró Bánffy Dezső, miniszterelnök megbukott és 1899-ben a békülékeny Széll Kálmán követte őt a miniszterelnöki székben, az egész ország közvéleménye – szinte pártkülönbség nélkül – fellélegzett. Lényegében azért, mert a magyar nacionalizmus mindenekfelett a jelennek a múlttal fennálló szerves kapcsolatát hangsúlyozta. De hát, kérdezhetné bárki, nem ismerve ez vajon minden nacionalizmusnak? Természetesen igen, de sok függ a múltkép konkrét tartalmától. Ami a magyar esetben a magyarság szinte állandó küzdelmét emelte ki a külső ellenségekkel szemben az ország alkotmányos szabadságának és függetlenségének az érdekében. Az ezúttal lényegtelen, hogy mi fedte pontosan vagy mi nem a történelmi tényeket ebben a múltképben, más szóval: mit hagytak ki ebből az idealizált múltképből és mit emeltek be helyette. A lényeg az, hogy semmilyen idealizált történelmet sem lehet pusztán a semmiből elővarázsolni, volt tehát elég anyag ahhoz, hogy ezt a múltképet a századforduló közvéleménye számára valódivá tegyék. Hiszen Hunyadi János személye tény volt, a végvári vitézek harcai a törökök ellen szintúgy, nem beszélve Rákóczi Ferenc kurucáról és az 1848–1849-es szabadságharcról. S fontos megemlíteni itt azt, hogy nemcsak megértésről, hanem szenvedélyes átéletről is szó volt a nagyközönség részéről; ezt sugallta a korabeli sajtó, a színház, különösen a népszínház és az oktatás, az elemi iskoláktól egészen az egyetemekig.

Így a magyar nacionalizmus, reformkori örökségként, szervesen összefonódott az alkotmányos szabadság gondolatával, tehát a liberalizmussal és ez a szenvedélyes érzelmektől fűtött kombináció, a történelmi folytonosság vállalása és mély átérése olyan ethoszt teremtett, amelyben, egyes kivételektől eltekintve, nem volt igazán helye a másutt divatos dekadenciának és antiliberalis tendenciáknak. Ausztriában virágozhatott egy a német faji felsőséget hirdető pángermán rasszista és antiszemita párt, Magyarországon azonban ennek magyar változata pár éves működés után feloszlott. Ilyen értelemben a magyar közvélemény túlnyomó része azokkal azonosult, akik máshol, más országokban

11 *Nemeskürty István*: Diák, írj magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig. II. Bp. 1983. 648. – A korabeli szövegeket a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közlöm. – *Beöthy Zolt*: A magyar irodalom kistükre. Bp. 1896. 1–4., 180–183.

inkább csak optimizmust merítettek a 19. század teljesítményéből és ezért reménnyel tekintettek a jövőbe. A magyar optimizmus csak részben gyökerezett az ország anyagi és szellemi fejlődésében, másik forrása – jellemző módon – történelmi volt, de úgy, hogy a jelenbe tartó magyar múlt megerősítette, egyúttal alá is ásta ezt az optimizmust. A francia liberalizmust a nagy francia forradalomból származó szenvedély fűtötte, de az ország lakossága erősen megosztott volt a forradalom értékelése terén. Németországban a gyenge liberalizmus a konzervatív államhatalom kiszolgálója lett, a magyarhoz még leghasonlóbb lengyel liberalizmus egy három részre osztott országban vergődött; az olasz Risorgimento-liberalizmust pedig, noha szintén hasonlított a magyarhoz, felőrölte az ország észak-déli megosztottsága és katolikus egyházellenessége. A századforduló magyarjai legszívesebben az angol liberalizmust vallották mintaképükül; igazában persze tévesen, mert noha a Magna Charta és az Aranybulla időben egybeestek és sok hasonlóság volt az íratlan angol és magyar alkotmányosság között, lényeges a különbség az önelégült, arrogáns, birodalomban gondolkodó angol és az állandó fenyegetettség érzésének kitett, kisországi élet-halál sorskérdésekkel átítatott magyar mentalitás között. Az utóbbi lényegében akkor is fennmaradt, amikor Magyarország Ausztria társországa lett a Monarchiában. Ha meg is nőtt már a századfordulóra az önbizalom, és egyesek (mint Rákosi Jenő) egy 30 milliós magyar birodalomról ábrándoztak, a kifelé használt erős hangerő nem állt mindig egyensúlyban a belülről érzett biztonságérzettel. A múlttól örökölt „áldjon vagy verjen sors keze: itt élned, halnod kell” gondolat, ha lehet, még erősebben konzerválta a liberalizmus és nacionalizmus jellegzetesen magyar ötvözetét és fűtötte a mögötte rejlő szenvedélyeket. És éppen azért, mert a magyaroknál az önbizalom a külső és belső ellenségektől való félelemmel vegyült. Gondolok itt elsősorban Oroszországra és a szláv és román nemzetiségekre, ezért a századforduló optimizmusa is esetenként bizonytalan vagy erőltetett volt, legalábbis az önbizalomtól duzzadó angol és különösen az amerikai optimizmushoz viszonyítva.

Ami viszont ennél sokkal feltűnőbb, az ennek az ethosznak az általános jellege. A két nagy parlamenti tábor, a 67-esek és 48-asok között e téren nem volt különbség. Mint a világháborús Tisza-kormány politikája is mutatta, a 67-esek is voltak olyan jó magyar nacionalisták, mint a 48-asok és az alkotmányosság lényegéhez –, ha nem is mindig a gyakorlatához – mindkét tábor egyformán ragaszkodott. A *Katolikus Néppárt* kezdetben jobbról támadta a fennálló rendszert, de idővel szintén hozzásimult. A merkantil-agrár ellentét sem fajult odáig, hogy a nagyvárosi dominancia és a tőke uralma ellen fellépő agráriusok fel kívánták volna borítani a fennálló rendszert; inkább, mint agrárius lobby, csak saját nagy- és középbirtokosi érdekeik érvényesítéséért küzdöttek.

A parlamenten kívüli pártoknál és csoportoknál azonban már nem volt ilyen egyszerű a helyzet. Tény, hogy a *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* élesen elhatárolta magát a haza fogalmától, amelyet a *Népszava* egy 1907-es cikke „csupán a kiváltságok takarójának” nevezett. Ez a fajta elhatárolódás a párt elszigetelődését, „önkéntes karanténba vonulását” eredményezte,¹² noha az MSZDP az 1910. évi pártkongresszus után, éppen azért, hogy kitörjön ebből a karanténból, mérsékelte álláspontját és progresszív alapon elismerte a magyarság dominanciáját. Ez utóbbi pont az egyik sarokköve volt annak a baloldali értelmiségi mozgalomnak, amelyik a 20. század első közel másfél évtizedében éles támadást indított a hagyományos liberális nacionalista intézmények és ethosz ellen.

¹² *Litván György*: „Magyar gondolat – szabad gondolat”. Nacionalizmus és progresszió a század eleji Magyarországon. Bp. 1978. (Gyorsuló idő) 71.

Néhai kedves kollégánk, Hanák Péter, egy ragyogóan szellemes tanulmányban mutatta ki, hogy amíg az osztrák, önmagát mindenféle nacionalizmustól elhatároló állampatrióta liberális értelmiség számára – a különösen zavaros helyzetben lévő Ausztriában – más kiút nem maradt, mint az önmaguk pszichéjébe, Hanák szerint a „kert”-be való menekülés; addig Magyarországon ez az értelmiség – és ezt már én mondom, szintén magába szívta a mindent felölelő magyar nemzeti érzést – és így, Hanák szavaival, „műhely”-t alkotott, amellyel a nemzet fogalmának demokratikus tartalommal való feltöltése volt a célja.¹³ Noha kétségtelen, hogy retorikájukban sokszor erős túlzásokra ragadtatták magukat, e mozgalom legjobbjai, Ady Endre és Jászi Oszkár, hogy csak két nevet említsek, hittek a nemzet erkölcsi regenerálódásában a demokratikus átalakulás keresztülvitelével. Jászi maga is elítélte a *Galilei Kör* azon ifjait, akik átgondolatlan doktrinerséggel összeinte nemzeti és vallási érzelmeket sértettek meg.¹⁴

Ennek a baloldali értelmiségi tábornak Tisza István volt az elsődleges célpontja, aki 1903-tól, tehát első kormányalakításától kezdve egészen a haláláig, 1918-ig, a magyar liberális nacionalizmus legszámottevőbb képviselőjének számított. Vegyük szemügyre először is nacionalizmusát. Manapság a nacionalizmus szótól – rosszízű mellézköngéi miatt – a legtöbb politikus viszolyog, mégis történelmietlen lenne Tisza Istvántól megtagadni. A több tucat definíció közül Hans Kohn 1955-ből származó meghatározása szerintem ma is érvényes: „A nacionalizmus olyan lelkiállapot, amelyben az egyén legfőbb, döntő lojalitása a nemzeti államra irányul.”¹⁵

Ezt a lelkiállapotot Tisza tőle némileg szokatlan szenvedéllyel fejezte ki 1905-ben, amikor egy képviselőházi beszédében a következőket mondta: „egy igaz, szent ügyért küzdeni gyönyörűség, egy igaz, szent ügyért elpusztulni megdicsőülés”.¹⁶ Az „igaz, szent ügy”, amelyet Tisza még fiatalemberként a magáévá tett és amit három évtizeden át rendíthetetlen odaadással szolgált, a magyar nacionalizmus volt. A maga korában ő az egyetlen magyar államférfi, aki a magyar nemzetállam iránti hűséget nem azonosította a sovinizta elvakultsággal, hanem kimutatta, hogy milyen veszélyeztetett helyzetben van Magyarország. „Ez a kis nemzet – figyelmeztetett egy korai, 1892-es képviselőházi beszédében – oda van állítva Európának talán legexponáltabb pontjára, óriási veszélyek, hatalmas nemzetek nagy törekvései elé. Hiszen e kis nemzetnek kellett megvédeni a civilizációt és a szabadságot az iszlám által fenyegető veszélyektől hosszú századokon keresztül és meg kell azt ma védenie egy más nagy veszéllyel szemben, mellyel a szláv abszolutizmus egész Európa kultúráját fenyegeti.”¹⁷ Ezért is ellenezte a Rákosi Jenő által propagált grandiózus terveket egy 30 milliós magyar birodalom megteremtésére, nem hitte ugyanis, hogy az ilyen és ehhez hasonló fantazmagóriák összhangban állnak az ország rendelkezésére álló erőforrásokkal. Ehelyett Tisza ezeket az anyagi és szellemi erőforrásokat az ország belső fejlesztésére kívánta fordítani, természetesen az önmaga által meghatározott korlátokon belül. S ezért vált Tisza, kora gyerekkorától kezdve, szenvedélyes védelmezőjévé az osztrák–magyar kiegyezésnek is. „A szomorú igazság az – mondta 1903-ban –,

13 Hanák Péter: *A Kert és a Műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról*. In: *Új: A Kert és a Műhely*. Bp. 1988. (Közös dolgaink) 130–136.

14 Litván Gy.: i. m. 83–86.

15 Hans Kohn: *Nationalism*. Princeton, 1955. 9.

16 Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I–IV. Szerk. Barabási Kun József. Bp. 1930–1937. Ld.

Tisza István beszédét 1905. jan. 5-én: i. m. III. 377.

17 Ld. Tisza István beszédét 1892. dec. 16-án: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. I. 237.

hogy 1526, a mohácsi csata óta Magyarországnak szüksége volt szövetségesre, mivel saját ereje kevésnek bizonyult az ország védelméhez.”¹⁸

Tisza szerint elsősorban az osztrák–magyar kiegyezés garantálta Nagymagyarország területi integritásának és a magyar szupremáciának a létét és jövőjét. Ez nem volt valami népszerű álláspont Magyarországon, és ellenfelei Tiszát a Parlamentben és a sajtóban gyakran lehazaárulózták. De ő annyira hitt ebben, hogy alkalmanként hajlandó volt e hitének feláldozni a másik „szent ügy”-et, az alkotmányosságot is. Köztudott, hogy többször is, az érvényben lévő hárszabályok megsértésével, brutális módon törte le az ellenzék obstrukcióját. Egy ilyen alkalommal, 1904-ben mondta, hogy a lényeg megőrzése, amely megmenti az országot Lengyelország sorsától, fontosabb a forma megőrzésénél.¹⁹

Ugyanakkor joggal vágta oda egy parlamenti vita hevében az egyik ellenzéki vezérnek, hogy „Bécsben is vagyok legalább olyan magyar mint Ugron Gábor úr!” Joggal mondhatta ezt, mert a dualista egyezmény keretein belül végig töretlenül ragaszkodott Magyarország előjogainak csorbíthatlan fenntartásához. Nagy botrány tört ki Bécsben 1903-ban, amikor a parlamentben Tisza István, miniszterelnök az osztrák miniszterelnököt, Ernest von Koerbertet „distinguished foreigner”-nek (előkelő idegennek) nevezte, mert szerinte dilettáns módon avatkozott be Magyarország belügyeibe.²⁰ Továbbmenve, Tisza hitt Magyarország vezető szerepében a Monarchián belül, de tekintettel kellett lennie az osztrák hivatalos körök, különösen az általa nagyra becsült Ferenc József és az ausztriai közvélemény érzékenységére, amely heves ellenkezéssel reagált volna egy ilyesfajta igényre. Ezt a vezető szerepet csak mint az ország első világháborús miniszterelnöke váltotta végül valóra, amikor az antantblokád hatása nyomán Magyarország mint agrárállam előnybe került az ipari Ausztriával szemben. Amikor Tisza ezt az előnyt kihasználta, még az ellenzéki sajtó is megtapsolta őt. Az igazság az volt, hogy az 1867-es kiegyezést még a 67-esek, tehát maga Tisza István is csak funkcionális egyezménynek tekintették, amely Magyarország létét, épségét és erejét volt hivatva megőrizni, de őket sem kapcsolta az osztrák–magyar közös sorshoz bármiféle érzelmi elkötelezettség.

Amikor 1903-ban először nevezte ki őt a király miniszterelnöknek, Tisza István a liberalizmust és a magyar nacionalizmust nyilvánította kormánya két, egymással szervesen összefüggő vezérelvének, mondván: a liberalizmust ő nem elvont és doktriner elvnek, hanem gyakorlati iránymutatónak tekinti, ezért kormánya a problémákat liberális szellemben, de a nemzeti érdek mindenek fölé helyezésével oldja majd meg. Tisza nyíltan kimondta azt, amit minden önmagát liberálisnak valló kormány a századforduló idején valóra váltott: a nemzeti érdek, illetve a nemzeti érdekek előtérbe helyezését liberális módszerekkel. Tisza mindig szembeszállt az elvont, doktriner liberalizmussal, nem látván, hogy a nacionalizmus korában minden liberális párt és kormány a maga módján nemzeti, következképpen elvont és doktriner liberalizmus csak könyvekben és az egyetemi katedrákon létezik. A kérdés itt is az tehát, hogy mi a magyar liberalizmus konkrét tartalma, s mit tartott meg a reformkorban gyökeret eresztő modern alkotmányosság és a társadalmi osztályok közti érdekegyesítés programjából?

Az eredeti liberális remény és ígéret betartásának a számonkérése általános európai probléma. Liberális kormányok a 20. század elején egy időben próbálták hozzáidomítani politikájukat országaik társadalmának rohamosan változó körülményeihez, hogy meg-

18 Ld. *Vermes G.*: i. m. 107., 517.

19 Vö. *Vermes G.*: i. m. 123., 519.

20 Ld. Tisza István beszédét 1903. nov. 18-án: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. II. 95., 98.

őrizzék azt, amit meg lehet tartani a liberális hagyományokból, és előmozdítsák azoknak a társadalmi osztályoknak és csoportoknak az érdekeit, amelyek kormányaik fő támogatói – s mindezt a nemzeti érdekek védelmének a cégére alatt. David Lloyd George, Anglia liberális pénzügyminisztere a 20. század elején állítólag azt mondta, az angol üzletemberek őt az ország lángeszének kiáltották ki, amikor ügyelt a gondjaikra, de walesi tolvajnak nevezték, amikor a munkások érdekeinek fogta a pártját. Nyilvánvaló, hogy a gazdaság és társadalom harmóniáját vizionáló liberális utópia súlyos megrázkódtatásoknak volt kitéve ezeknek a különböző, egymással ütköző érdekeknek a küzdelmében. Liberális kormányok, a manchesteri laissez faire tanát félretéve – többek között Angliában David Lloyd George pénzügyminisztersége és Olaszországban Giovanni Giolitti miniszterelnöksége idején – társadalmi reformokat kezdtek szorgalmazni a súrlódások csökkentése végett.

A magyar válasz ezekre a kihívásokra nem a rugalmasság vagy a kompromisszumkészség, hanem a megmerevedés volt, nem az ellentétek feloldása, de azok tagadása következett be. És itt aligha mellőzhető Tisza István háromlábú világnézeti állványából a harmadik láb említése, nevezetesen konzervativizmusa. Ha ezt elhallgatnánk vagy letagadnánk, akkor politikai hitvallásának és teljes életművének a megcsonkításához járulnánk hozzá, bár a konzervativizmus kedvezőtlen visszhangot kelt, hiszen könnyen a reformkori Habsburg-hű arisztokraták és az 1849-es muszkavezetők emlékét idézi fel. Szekfű Gyula e korszakra gondolva írta a *Három nemzedékben*: „súlyosabb vádat elkeseredett magyarok nem vághattak egymás arcába, mintha egymás liberalizmusát vonták kétségbe”.²¹ Tisza, természetesen, sohasem tekinthető egyszerűen csak konzervatívnek a szó hagyományos értelmében, hiszen mindig hű maradt hazája parlamenti alkotmányosságához. Mégis: az ő idejében erősödött fel az a tendencia, amely az ország jövőjét nem tudta máshogy, mint a magyar úri osztály vezetése alatt elképzelni.

Ezt legélesebben az ország demokratikus átalakulása, konkrétan az általános választójog bevezetése elleni harcában láthatjuk. Tisza meg volt róla győződve, hogy az általános választójog „*elvágná a nemzet életerejét, előidézné a nemzet pusztulását*”.²² Rémülettel gondolt egy ilyen alapon megválasztott parlamentre, amely tele lenne nemzetiségi képviselőkkel, szocialistákkal, klerikálisokkal, mindenfajta szélsőségekkel, akik szerinte mindazt szétrombolnák, ami Magyarországon hagyományos és nemzeti. Vonakodva tett ugyan némi engedményt a munkások választójogának a kiterjesztése érdekében, de hajthatatlan maradt a parasztság számára nyújtandó választójog ügyében; a parasztságot nem tekintette ugyanis szellemileg éretteknek és anyagilag elég függetleneknek ahhoz, hogy ezt a jogot gyakorolhassák. Hosszú távon igen, de annak az alsóbb néposztályok anyagi, szellemi és erkölcsi felemelkedése lett volna az előfeltétele. Ha ezt az utóbbit őszintén vallotta is, a demokratikus haladás szempontjából mindez már nem sokat jelentett. Tisza ugyanis mindenféle földreformot ellenezett és mind ő, mind pedig a többi magyar miniszterelnök nagyon kevés erőt és energiát fektetett a parasztság anyagi és oktatási felemelésébe. Tisza elismerte a korban benne rejlő dinamikát és elvben még üdvözölte is a gyors változásokat. Egy 1909-ben tartott beszédében az emberi ismeretek és tudományok robbanásszerű növekedéséről szólt, amelyek a gazdasági, társadalmi és politikai változások tükröképei. De már ebben a beszédében is arra a veszélyre figyelmeztetett, melyet a sza-

21 Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp. 1989. 267.

22 Ld. Tisza István beszédét 1905. dec. 20-án: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. III. 765–766.

bad gondolatok elterjedése a „félíg művelt” és „műveletlen” tömegek körében maga után von.²³ Tisza hitt tehát abban, hogy sikerrel befolyásolhatja a változások módját és mértékét, ha a saját szempontjaival hozza azokat összhangba.

Tiszának, természetesen, abban igaza volt, hogy amennyiben az úri osztály uralmának és a történeti Magyarország megőrzésének az érdekei számítanak igazán, akkor valóban a szűk rétegre korlátozott választójog, valamint – mind a magyar, mind a nem magyar parasztság esetében – az anyagi és oktatási lehetőségek szűkreszabottsága biztosíthatja csupán a status quo fenntartását. Előre gondolva Ignotus, a *Nyugat* főszerkesztője 1910-ben váteszi módon látta át a megoldhatatlan magyar problémát. Tisza hajthatatlan ellenállását a választójogi reformmal szemben Ignotus kilátástalannak ítélte, ugyanakkor arra döbrent rá, hogy az általa és elvbarátai által mohón sürgetett reformok a történeti Magyarország felbomlásához vezetnének, egy olyan véghez, melyet a baloldali demokratikus tábor is katasztrófának tartott.²⁴

Tisza maga is tele volt aggodalmakkal. Ignotus, előbb idézett cikkében így számolt be erről. „*Memento mori* – minden nagy beszédének ez a tulajdonképp való tartalma.” Legdrámaibban talán egy az első világháború kezdetén írt, Berzeviczy Alberthez szóló leveléből világlik ki mindez. Íme Tisza levele. „Keserves húsz esztendőn keresztül gyötört az a gondolat, hogy ez a monarchia s benne a magyar nemzet pusztulásra van kárhozzátva, mert az Úristen el akarja veszteni azt, akinek elveszi az eszét. Az újabb néhány évben kezdett jobbra fordulni a dolog, mind újabb és újabb örvendetes események keltették új életre a reményt, hogy a világtörténelem nem tér még napirendre felettünk. Most e nagy idők válságos napjaiban dől el a dolog, de azt a nemzetet, amely így viseli magát a reá tornyosuló veszélyek között, nem ítélni halálra a Gondviselés.”²⁵

Ugyanakkor Tiszában a kétely ellenére is fennmaradt az a hit, hogy nemzete rendelkezik a túléléshez szükséges akarrattal, az előtte tornyosuló akadályokat és buktatókat viszont csak egységes nemzetként győzheti le, a széthúzás így végzetes lehet. Némi ironia rejlik abban, hogy Tisza teljes lendülettel vetette bele magát a legkülönfélébb viaskodásokba főképp azért, hogy véget vethessen nekik. Szilárdan meg volt róla győződve, hogy előbb vagy utóbb maga mögé, mint a nemzet szószólója mögé tudja józan érveivel állítani tévelygő 48-as társait; s ha nem is tudja kiküszöbölni az agrár és katolikus néppárti ellenzékét, racionalizmusával és a hazafiságukra való apellálással semlegesítheti érveiket.

Ami pedig a magyar parasztokat és munkásokat illeti, ők – különösen a romlatlan és tisztaszívú parasztok – tiszteletteljesek az urak iránt; kár tehát csak abból származik, ha külső agitátorok idézik fel köztük a bajokat. Természetesen azt remélte, hogy hozzá hasonlóan az urak is tisztességesen bánjanak parasztjaikkal. A nem magyar nemzetiségektől szintúgy elvárta volna, hogy „fenntartás és hátsó gondolat nélkül a magyar nemzeti állam szolgálatába szegődnek”.²⁶

Ennek így kell történnie, mert a jóindulatú magyar magatartás nem ad okot elégedetlenségre. Bármiféle rendellenesség, az elvárt normáktól való elhajlás csak rosszindulatú bajkeverők aknamunkájának a számlájára írható. Borúlátó víziójának ellensúlyaként így alakult ki benne ennek a patriarchális társadalomnak az idealizált képe, amit meg-

23 *Count Stephen Tisza: Protestant Faith and Enlightenment.* Philadelphia, 1909. 56.

24 *Ignotus: Tisza István és a nemzetiségi kérdés.* Nyugat 1910. 1025–1028.

25 Ld. Tisza István levelét Berzeviczy Albertnek, 1914. aug. 27.: Gróf Tisza István összes munkái. II. Bp. 1924. 93.

26 Ld. Tisza István beszédét 1911. márc. 23-án: Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. IV. 510.

próbált ráerőszakolni a valóságra. E törekvés sikertelensége erősítette fel benne újra a borúlátó víziót, amelynek végzetes kimenetele annyira elrettentette, hogy ismét visszatért liberális utópiája balszamához. A két ellentétes álláspont, természetesen, nem vált el élesen egymástól, hanem egybemosódva állandósította benne a lelki feszültséget, amely a nemzetért érzett aggodalom és az optimizmus között keletkezett.

Liberalizmusa így még szorosabban összekapcsolódott egyfajta nacionalista konformizmussal. David Lloyd George hadat üzent a Lordok Házának és nem tartott attól, hogy ezért összedőlne Anglia. Tisza a végén már azt érte el, hogy még egy iránta rokonszenvet tápláló életrajzíró is a „temető rendje”-ként jellemezte a Tisza által erős kézzel uralt parlamentet.²⁷ Ez a Tisza által vehemensen védett, ugyanakkor elavultnak tűnő társadalmi rendszer már megérett a bukásra. Jászi is így látta egy 1905-ben Szabó Ervinhez írt levelében. „*Alá kell aknázni az uralkodó társadalmat szellemileg s erkölcsileg egyaránt. Minél több egyént, minél több osztályt be kell oltani a jövő társadalmi rend szérumával.*”²⁸ Mégsem így történt. Tisza és újjászervezett pártja, a *Nemzeti Munkapárt*, az 1910-es aránylag tiszta választáson döntő győzelmet aratott. Az első világháború előestéjén tehát Tisza István hatalmának és befolyásának a tetőpontján állt, „Magyarország Tisza István lábainál fekszik” – ahogyan Ignótus írta.²⁹

Már szinte axiómaszerűen hat az a megállapítás, hogy ez a háború előtti időszak válságkorszak volt. Gondolom, itt ismét közrejátszanak a következmények, az első világháború, az összeomlás, valamint a forradalmak tapasztalatai. Én inkább úgy vélem, hogy ez az időszak a kihívások kora volt, melyekre Tisza István – minden belső aggodalma ellenére – a legnagyobb sikerrel válaszolt. Ismétlem, csak erre a rövid háború előtti periódusra gondolok ez esetben, mivel kétségtelen, hogy az akkori magyarországi társadalmi rend és maga a monarchia a háború nélkül sem maradhatott volna fenn hosszú távon.

Hiba lenne Tisza István sikerét egyedül az erős kéz politikájával magyarázni, már pusztán azért is, mert ez az erős kéz elsősorban csak a parlamenten belül és valamelyest az államháztartásban érvényesült. 1913-ban, második miniszterelnöksége kezdetén, és 1914-ben szabadon alakulhattak az országban Tiszát gyűlölő pártok, és egy akkoriban elfogadott sajtótörvény ellenére sem tompult az ellenzéki sajtó éles hangja. A már a háború előtti feszültség közepette meghozott, az állampolgári jogokat valamennyire megnyirbáló törvényalkotási hullám sem ásta alá egyértelműen az egyéni szabadságjogokat. Még a *Szociáldemokrata Párt* is szabadon működött és országos kongresszust tartott 1913 októberében. A november 2-án megtartott tüntetésen a sajtótörvény ellen tiltakoztak, november 21-én pedig már nemcsak a sajtószabadságért, de egyesek már a forradalom és a köztársaság mellett tüntettek. Végsofokon tehát még ez a korlátozott liberalizmus is szerves része maradt az alkotmányos örökségnek, a hozzá fűző kötelék elszakítása pedig elképzelhetetlen volt mind a magyar közvélemény, mind Tisza számára. Ha nem is hozott Tisza számára ennek a liberális–konzervatív centrumnak a megtestesítése tomboló népszerűséget, elismerést viszont igen, sőt: szavazatokat is a politikailag akkor aktív választóközönség jelentős részében.

Egy államférfi nagyságát, részben legalábbis, nem feltétlenül és nem mindig az minősíti, amit tett, hanem az, amit nem tett meg. Tekintettel a magyar politikai vezető ré-

27 *Gustav Erenyi*: Graf Stefan Tisza: Ein Staatsmann und Martyrer. Wien, 1935. 119.

28 Ld. Jászi Oszkár levelét Szabó Ervinnek, 1905. febr. 2.: Jászi Oszkár válogatott levelei. Összeáll., jegyz. Litván György–Varga F. János. Bp. 1991. 66.

29 *Ignótus*: A politika mögöl. Nyugat 1914. 13. sz. 1.

teg és a közvélemény jelentős részének az aggodalmaira s fenyegetettségérzésére, mindig felhangzottak Magyarországon olyan hangok, amelyek, ha nem is a diktatúra bevezetését sürgették, de egy ahhoz közel álló, félig autoriter rendszer elfogadása mellett kardoskodtak. Tisza Istvánnál senki gyötrőbbben nem élte át ezt a fajta aggodalmat. És mégis, nem volt még valaki a magyar vezetők között, aki lelkiismeretesebben járt volna el az alapvető szabadságjogok védelmében, mint éppen ő. Megemlíthetők lennének persze azok a bizonyos korlátozó törvényjavaslatok, amelyek a nevéhez kapcsolhatók, de azok fogatlan oroszánok voltak. Sokkal fontosabb, hogy Tisza fellépett az erőszakos magyarosítás ellen, egyedül ő próbált a vezetők közül kiegyezni a román kisebbséggel, és nem utolsósorban egyetlen ellenfelének sem görbült meg miatta még a hajaszála sem, pedig kigyót-békát kiabáltak rá. Amikor a háború első éveiben kitört a még az árnyékban is kémeket és szabotőröket gyanító hisztéria, Tisza sok időt és nagy energiát ölt a katonai és polgári önkényeskedések elleni harcába. Mint akkor, amikor írt egy erdélyi főispánnak, mert tartóztattak egy román parasztot román újság olvasása miatt. „Az ilyenféle szekatúrák – írta Tisza – kártékony ostobaságok, s nem erőnek, hanem gyengeség okozta idegességnek jelei. Egyaránt csökkentik a magyar állam tekintélyét s a vele szemben érzett rokonszenvet.”³⁰

Ez a fajta liberalizmus, minden hiányossága ellenére, egyáltalán nem lebecsülendő és – véleményem szerint – Tisza István öröksége, izzó hazaszeretetén kívül, éppen ez. Tévedhet valaki a nagypolitikában, de ha miniszterelnöki tekintélyét veti latba egy parasztember jogai érdekében, akkor ez, az emberi tisztességen kívül, kétségtelenül arra utal, hogy komolyan veszi hazájának egyik legnemesebb hagyományát. Gondolom, nincs ma már semmi ok arra az aggodalomra, amely Tiszát akkortájt emésztette; az egyéni szabadságjogok védelme azonban soha el nem avuló örökségünk, amelyért többek közt Tisza Istvánnak is hálával tartozunk.

GÁBOR VERMES

THE WORLD VIEW OF ISTVÁN TISZA

The world view of István Tisza should be placed within a general European framework. Faith in liberalism and science was under attack by the turn of the 19th and 20th centuries. In their places, certain writers and philosophers began to emphasise subjective feelings, instincts, and the realization of individuals' creative potentials. Unlike the antecedents of this trend in the era of romanticism, the underlying tone of this trend was pessimistic. Historians, Fritz Stern and Felix Gilbert, labelled it “the politics of cultural despair” and “the diminution of political consensus” respectively. Those who subscribed to this “despair” were inclined to glorify power, authority and authoritarianism. Nevertheless, the publics in European countries were by and large unaffected by this trend, and they loudly proclaimed the glories of the passing century and expressed optimism in the new one.

The public in Hungary was very much part of this festive mood at the time of the 1896 celebration of the country's thousand years of existence. In spite of widespread

30 Ld. Tisza István levelét Bethlen Balázsnak, 1914. nov. 6.: Gróf Tisza István összes munkái. II. 269.

poverty and social-economic inequality, there was much to celebrate. Hungary, and particularly Budapest were developing fast. In Hungary, there was no room for anti-liberal decadence and for the cynical repudiation of liberal constitutionalism, because liberal constitutionalism was perceived as a sacred historical heritage, bequeathed to Hungarians by their freedom-loving and freedom-fighting ancestors. This combination of liberalism and nationalism yielded no room for cynicism and anti-liberal tendencies. Optimism, however, was partly undermined by a sense of being surrounded by Slavs and other non-Hungarians. Still, the urge of controlling the nation's destiny did not result in a desire to jettison liberal constitutionalism, only in adopting a defensive conservative policy which protected Hungarian interests, especially the interests of the Hungarian gentry and aristocracy, the two groups deemed to guarantee the existence and survival of liberal constitutionalism, Hungary's territorial integrity, and Hungarian supremacy. The acceptance of these basic views was widespread in Hungary, across party lines in the Parliament and across various interest groups.

István Tisza, in his capacity as a politician and two-time prime minister of Hungary, embodied this passionately nationalistic liberal-conservative consensus. A deeply-held concern for his nation prompted Tisza's belief in the necessity of a partnership with Austria, as he did not think that Hungary could withstand a Russian-supported Slavic onslaught without being part of a great European power. Nor was Tisza willing to consider a democratic transformation through the introduction of universal suffrage, because he feared the power of the non-Hungarian masses and even of the Hungarian peasants, whom he viewed as politically immature and therefore easily influenced by demagogues. To counter his own fears, Tisza indulged in a vision of a society characterized by a patriarchal harmony, a utopian dream increasingly difficult to square with complicated 20th century realities. The tug-of-war between his illusionary optimism and fears for his nation created a constant tension in him. Never did he reach a conclusion which would have resulted in resolving this tension through dictatorial measures. While insisting on maintaining the conservative safeguards, he did not part with his commitment to Hungary's liberal constitutional heritage, not even during World War I, when pressures were placed on him to do so.